

מאימתי

הדרך לפרק ראשון
הרב אורי ליפשיץ

בגלל הלילה

אדם יושב, והערב מגיע. השמש שוקעת, החושך מכסה את העולם.

חווית החשיכה מגיעה עם צינה וקור, עם איבוד היכולת לראות לרוחק, עם חידוד חוש השמיעה והתגברות ההשפעה של הקולות הרחוקים והמאיימים, החמור הנוער והכלבים הצועקים.

אדם יושב, והערב הגיע, ואיתו האימה.

האימה הודחקה במהלך היום. הוא ראה, ועשה מלאכה, והלך וחזר, ופגש ויצר. ועכשיו - חושך.

הוא מתכנס לעצמו, לביתו (האפל גם הוא), מאבד את תחושת הזמן (כי השמש לא הולכת בשמים ממזרח למערב), ונשאר באימתו.

החששות מדרבנים אותו להישמר ולשמור, להגן על עצמו ולאחוז חרב (אולי לאחוז בכל מה שאפשר להיאחז בו), רק לא ליפול.

כי בלילה, יבואו מזיקים. ושדים. ופחדים. ויצרים רעים. הבדידות הקיומית תכה בו. ושינה תיפול עליו (היא תמיד נופלת. או שנופלים אליה, אי אפשר להרדם במודעות ובהחלטה).

אדם שוכב על מיטתו, והלילה מסביב. והוא לא נרדם. הוא מוטרד ומודאג וממהורהר. שואל את עצמו מה ילד יום. ימיו חולפים, וסופו מתקרב (גם אם הוא עוד רחוק, הוא מתקרב). אימתו היא גם שאלת 'אי-מותו'.

גם בלכתו בדרך, התמלא בפחדים. עוברי הדרכים הפריעו לו. בדידות לא תמיד נרפאת בינות ההמון.

יראתו הכניסה אותו לחורבה, אבל שורר בה חשש מפולת (שוב, מפולת), וחשד עמום (אולי אישה מחכה שם?) ומזיקים (שוב, מזיקים).

ובכניסתו לחורבה הוא שוב לבד, ואפילו אליהו נשאר בחוץ. רק ביאליק יודע מה שמע שם האדם בלבדיותו, כשהשכינה נתגרשה מכל הזויות, ועינה דמעה על הגמרא שלו. תפילה, בקשה וחרדה כאחת.

נהמת יונה ושאגת אריה, קולות הגלות והחורבן, כאבי האב על בניו ובנים על אבותם, שגלו מעל שולחנו.

וגם הוא בוכה. על היופי הבלה בעפר, על כך שלא זכה לשני שולחנות (שוב, שולחנות), על שלא למד תורה מספיק. על שלא הספיק.

אדם שוכב בבית אפל. אינו יודע שעה, לא חביבים עליו הייסורים ולא שכרם.

ייסורים, ייסורים, בניס, נגעים, בצנעא ובפהרסיא, יין שמחמיץ, ויותר מכך - החשד (שוב, החשד) בעיני חבריו, ותחושת הדין שאינו דין.

על מה יישען? מי יתן מזור לכאביו? עולמו הוא עולם מבולבל, בלול. 'במחשכים הושיבנו כמתי עולם' - זה תלמודה של בבל, ואימתו היא אימת התלמוד שכה הבהילה את רבי זושא כשפתח את מסכת ברכות.

בית הכנסת

המרחב הראשון המהווה משען לגולה ולבודד הוא בית הכנסת.

בית הכנסת, שלא באמת קשור לפרק המשנה שלנו, תופס נפח לא מבוטל בסוגיות הגמרא, בין דף ד לדף ח.

בית הכנסת בפרקנו הוא המקום בו ניתן להתמודד עם חטיפת השינה:

חכמים עשו סייג לדבריהם, כדי שלא יהא אדם בא מן השדה בערב ואומר: אלך לביתי ואוכל קימעא ואשתה קימעא ואישן קימעא, ואחר כך אקרא קריאת שמע ואתפלל. וחוטפתו שינה ונמצא ישן כל הלילה;

אבל אדם בא מן השדה בערב, נכנס לבית הכנסת, אם רגיל לקרות קורא, ואם רגיל לשנות שונה, וקורא קריאת שמע ומתפלל, ואוכל פתו ומברך; וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה.¹

בית הכנסת הוא האלטרנטיבה לבית. בבית נמצאים האוכל, השתיה והשינה. בית הכנסת מציע שילוש חלופי - קריאה, שינון, ברכה. הבא מן השדה בערב נכנס לבית הכנסת. הכהנים נכנסים לאכול בתרומתם, העני נכנס לאכול פיתו במלח, ואילו האדם נכנס לבית הכנסת. חיבור זה מאיר גם את שמו של בית הכנסת לא רק כמקום שבו מתכנסים (כולם, וערך הציבור ותפילתו יבואו גם הם בהמשך הפרק), אלא זהו המקום שמייצר את ה'פנים', את ה'כניסה'. השדה הוא ה'חוץ'. בית הכנסת (ולא הבית, המיטה השולחן) הוא הפנים. נשים לב שהברייתא אפילו לא שולחת את האדם מבית הכנסת לביתו לאכול, ומתעלמת מהשינה שמחכה בקצה... בדומה אולי לדמותו של דוד המלך המופיעה בפרק, שלא היה ישן, וכבר בחצות היה מתעורר ללמוד תורה, לשירות ותשבחות.

בהמשך הסוגיות בית הכנסת הוא המקום שבו נשמעת תפילתו של אדם (להבדיל מאבא בנימין שהקפיד שתפילתו תהיה ליד מיטתו), בית הכנסת הוא המקום בו נמצא הקדוש ברוך הוא, ואם אדם הרגיל להגיע לא מגיע, הוא שואל

¹ ברכות ד ע"ב.

עליו. אם אין עשרה - הוא כועס. לא יוצאים ממנו בפסיעה גסה, המתפלל אחריו נקרא רשע, ומי שלא בא בשעריו נקרא שכן רע.

הדגשת מקומו של בית הכנסת בפרקנו ברורה על רקע ההתמודדות עם חורבן בית המקדש. כשישראל מתכנסים לבתי כנסיות ועונין 'אמן' יהא שמו הגדול מבורך', הקב"ה מנענע את ראשו - ושמח בקילוסו בביתו, וזאת על רקע אנתח ה'אוי' לאב ולבנים שבעקבות החורבן.

אך לא רק חיפוש אחרי 'מקדש מעט' יש כאן, אלא ניסיון למקם במקום הגבוה בעיר את בית הכנסת, כמגדלור של קדושה, ועוגן לאדם המתאמץ לשרוד בים היומיום ובין גלי המציאות.

הושטת היד

מזור אחר לבדידותו וסבלו של האדם השוכב בבית האפל, מציע הפרק בדמות האדם האחר.

אל מול העני הנכנס לאכול פתו במלח, מוצעים 'בני האדם הנכנסים להסב'. הסבה, על פי הערוך, היא אכילה משותפת, במסיבה.

רבי יוחנן שמגיע אל תלמידו החולה רבי אלעזר, מושיט לו ידו ומקים אותו, וגואל אותו מייסוריו. הסיפור מדגיש את השיחה ביניהם, את הושטת היד, ואף את העובדה שרבי יוחנן מושיט היד היה זקוק שמישהו אחר יושיט לו יד כי 'אין חבוש מתיר את עצמו מבית האסורים'. כל אדם הוא משחרר חברו, וכל אחד זקוק לאחר שיפדה אותו.

אל מול הכלבים הצועקים והחמור הנוער בתחילת הלילה, את סופו של הלילה ואת הארת המציאות מביאים התינוק היונק והאישה המספרת עם בעלה. כשהמציאות סבוכה ומאיימת, האם המניקה, והזוג בהתייחדותו מהווים נקודה של אור שמבשרת על הבוקר.

ואם כבר בוקר - זמן קריאת שמע של שחרית, זמן התרבות (ההבחנה בין הכלב המבוית לזאב המאיים, בין החמור העובד לבין הערוד הנושך) מבוטא באמצעות זיהוי החבר ממרחק 4 אמות. הכרת הפנים של האחר נותנת את העוגן ואת היציבות בעולם ומאפשרת לדעת שאני לא לבד.

איש האמונה איננו בודד. אל מול רבי יוסי המתפלל בגפו, מתוארים שנים שמתפללים ביחד, ומבורך זה הממתין לחברו. הצוותא מביאה את שלוות הים ושלום הנהר - לוא הקשבת למצותי ויהי כנהר שלומך וצדקתך כגלי הים, והפסוק הבא בישעיהו מח מבשר על יציאה מהגלות ובריחה מבבל וחשכתה: צאו מִבְּבֶל בְּרַחוּ מִכַּשְׂדִּים בְּקוֹל רִנָּה הִגִּידוּ הַשְּׂמִיעוּ זֹאת הוֹצִיאוּהָ עַד קֶצֶה הָאָרֶץ אָמְרוּ גָּאֵל ה' עֲבָדוּ יַעֲקֹב. כך נראית גאולה - כששנים מתפללים יחד, כשאחד מחכה לחברו, מקשיב וממתין, נוכח עבור זולתו.

יתירה מכך, בהמשך הפרק קורא רב לאדם לצאת מבדידותו ואימתו דווקא בתפילה ובקשת רחמים על חברו. חריגתו של האדם מהחיטוט בקשייו ודאגתו לזולת מוציאים אותו מעמדת הסובל והחרד, ומשפיעים גם עליו טובה - ותפלתו על חיקי תשוב.

במבט רחב על משניות ברכות, הצביע הרב שג"ר על המקום של שאילת שלום החבר (בפרק התשיעי) וכל אדם (בפרק השני), על הייחודיות של כל אדם המביאה לאיפוק ולכבוד ביחס לזולת, ומתבטאת גם בעמדתו ההלכתית של רבן גמליאל במשנה הראשונה במסכת.²

² הרב שג"ר, **שיעורים בגמרא: ברכות**, חלק א, עמ' 31-30 - 'עריכת המסכת מצביעה על המתח שבין כבוד שמים וכבוד האדם, ועל המתח שבין הייחודיות האינדיבידואלית לשורת ההלכה. מתחים אלו, המתבטאים בסיפורים על רבן גמליאל ובמשנה החותמת את המסכת, כרוכים בתפיסתה של קריאת שמע כקבלת עול מלכות שמים, אותה מטמיע רבי באמצעות הזכרתה בכמה הקשרים לאורך המסכת. את קבלת עול מלכות שמים מציבה המסכת כנגד השאלה בשלום החבר ובכך מנכיחה את המתח שבין כבוד שמים וכבוד האדם; לצד זאת, בדבריו רבן גמליאל הופכת המחויבות לקבלת עול מלכות שמים לביטוי של ייחודיות ואינדיבידואליות.'

אגב, נעיר, כי שורש א.ה.ב. מופיע בפרקנו 30 פעמים. זהו הפרק עם מספר האזכורים הגדול ביותר בתלמוד לשורש זה, ובפער גדול אל מול כל הבאים אחריו.

האהבה בפרק היא אהבת ה' - אהבת עולם ואהבה רבה, אהבה שנוכחת גם במקומות הקשים (ייסורים של אהבה, את אשר יאהב ה' יוכיח), ובהיענות האדם לייסורים אלו (המקבלם באהבה), היא נוגעת לאהבת ה' את השערים המצויינים בהלכה, (וגם לנוסח של 'מלך אוהב צדקה ומשפט'), אך זוהי גם אהבת רבי עקיבא את המדיים ורבן גמליאל את הפרסיים. כדבריו של אריך פרום, אדם האוהב מגדיר את עצמו כ'אני-אהבה'. זו תנועת נפש של התנהלות בעולם, של הוויה שכל התורה היא פירושה.

מצרים

יציאת מצרים נוכחת לאורך כל הפרק, עד סופו והגעת ימות המשיח.

מכת בכורות שהתרחשה באמצע הלילה מהווה מקור לאיתור זמן חצות, לומד התורה ניצול מייסורים תוך אזכור 'כל המחלה אשר שמתני במצרים לא אשים עליך', ובעיקר - מחלוקת רבי עקיבא ורבי אלעזר בן עזריה על אכילת פסחים (עד חצות או עד הבוקר) משתקפת בסוגיה בשאלת זמן הגאולה, ומעמדו של הלילה בהקשר זה:

אמר רבי אבא: הכל מודים, כשנגאלו ישראל ממצרים - לא נגאלו
אלא בערב, שנאמר הוציאך ה' א-להיך ממצרים לילה, וכשיצאו -
לא יצאו אלא ביום, שנאמר ממחרת הפסח יצאו בני ישראל ביד
רמה...

תניא נמי הכי: הוציאך ה' א-להיך ממצרים לילה - וכי בלילה יצאו?
והלא לא יצאו אלא ביום, שנאמר: ממחרת הפסח יצאו בני ישראל
ביד רמה! אלא: מלמד שהתחילה להם גאולה מבערב.³

³ ברכות ט ע"א.

הלילה הוא זמן הביניים שבין תחילת הגאולה לבין היציאה הממשית. מושג זה (של 'גאולה מבערב') מתקשר אל ביאור הגמרא לעמדת רבי יוחנן בנוגע לסמיכת גאולה לתפילה של ערבית.

בעוד שעמדת רבי יהושע בן לוי שאינו סומך גאולה לתפילה של ערבית נומקה בכך שגאולה היא רק ביום, הרי שעמדת רבי יוחנן היא שאע"פ ש'גאולה מעלייתא לא היא אלא עד צפרא', הרי שבכל זאת, כבר בערב יש נוכחות של גאולה.

חויית הלילה כזמן של גאולה, ולו של גאולה מסוימת או 'התחלת גאולה', מחברת את הלילה אל היום ומוצאת בו תשתית גאולית ומשיחית, שגם בה יש מזור לקשיי הלילה שתווה האדם.

תיאורה של הגמרא את שאילת הכלים מהמצרים בעזרת המשל 'לאדם שהיה חבוש בבית האסורים, והיו אומרים לו בני אדם: מוציאיך אותך למחר מבית האסורין ונותנין לך ממון הרבה, ואומר להם: בבקשה מכם, הוציאוני היום ואיני מבקש כלום'⁴ מהדהדת את בית האסורים ששהה בו רבי יוחנן (אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים). מצרים היא ערש הייסורים, הלילה של עם ישראל. יציאת מצרים היא התקדים ההיסטורי שאחיזה בו יכולה לאפשר לסובל בן זמננו חווית עוגן והיסמכות גם בזמנים קשים, עם או בלי הציפיה המשיחית:

אהיה אשר אהיה. אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה: לך אמור להם לישראל: אני הייתי עמכם בשעבוד זה ואני אהיה עמכם בשעבוד מלכיות. אמר לפניו: רבונו של עולם! דיה לצרה בשעתה. אמר לו הקדוש ברוך הוא: לך אמור להם אהיה שלחני אליכם.⁵

⁴ שם ע"ב.

⁵ שם.

דמותו של הקב"ה

בית הכנסת, המגע עם האחר, יציאת מצרים - כולם מקבלים משמעות עמוקה יותר כשאנו נזכרים שנושאו המרכזי של הפרק הוא קריאת שמע.⁶

הקריאה בשם ה', המנכיחה אותו בעולם (ומחוץ לבית המקדש, ואולי דווקא לא בבית הכנסת אלא על המיטה והשולחן) מתחברת להריגות הפרק שלנו, המלא בתיאורים אנתרופומורפים של רבש"ע.

עוד לפני ההאנשה, הקב"ה מתואר כשואג כארי, נוהם כיונה, ובכלל - הוא יחד עם בניו, זקוק לפדיון מבין אומות העולם.

אבל הרבה מעבר לכך - הקדוש ברוך הוא מנענע את ראשו (יותר מפעם אחת), שמח על נתינת התורה, מצוי בבית הכנסת, מניח תפילין, שואל על מי שלא בא, כועס כשאין מניין, מתפלל בדיוק כמונו.

הדרשה הנועזת מכולן בהקשר זה נראית לי זו של רבי יוסי - השואל 'מנין שאין מרצים לו לאדם בשעת כעסו', ומביא הוכחה מהקדוש ברוך הוא שכעס: 'פני ילכו והנחתי לך; אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה: המתן לי עד שיעברו פנים של זעם ואניח לך'.⁷

ראיית הקב"ה כ'אדם' מתמצה בתיאור של רבי ישמעאל בן אלישע, שנראה כתיאור של ספרות ההיכלות שחמק לו לתוך התלמוד הבבלי בלי תשומת לב של הצנזורה...

⁶ איני בטוח שנושאו המרכזי של הפרק הוא קריאת שמע. הפרק עוסק בוודאי בזמני קריאת שמע ובמבנה הקריאה (ברכות לפני ואחרי, זיקה לתפילה בבוקר ובערב), אבל לא נוגע במצווה, בתוכן, בכוונה וברשות הפסוקים המרכיבים את הפרשה. כל החבילה הזו מחכה לפרק השני. הסוגיה היחידה הנוגעת לקריאת שמע היא זו המצויה במחלוקת בית הלל ובית שמאי, כשגם היא מתייחסת לשאלת מצב הגוף ואופי האמירה, ולא לתוכן, אם כי פסוקי הפרשיה הם הם הבסיס לדרשה ולמחלוקת.
⁷ ברכות ז ע"א.

תניא, אמר רבי ישמעאל בן אלישע: פעם אחת נכנסתי להקטיר קטורת לפני ולפנים, וראיתי אכתריאל יה' ה' צבאות שהוא יושב על כסא רם ונשא ואמר לי: ישמעאל בני, ברכני! - אמרתי לו: יהי רצון מלפניך שיכבשו רחמיך את כעסך ויגולו רחמיך על מדותיך, ותתנהג עם בניך במדת הרחמים ותכנס להם לפני משורת הדין, ונענע לי בראשו. וקמשמע לך שלא תהא ברכת הדיוט קלה בעיניך.⁸

נוכחותו של הקב"ה בפרק מהווה גם היא משען לחושך שאופף את האדם בלילה. אנושיותו (כביכול) וחולשתו (הוא כועס, הוא זקוק ומתפלל, הוא מתגעגע לבניו שגלו) מאפשרות לו להיות לא רק טרנסצנדנטי, אלא הקרוב מכל קרוב, שותף לכאביו ולפחדיו של האדם. קריאת 'שמע' מחברת את האדם ואלוהיו, ונותנת לשניהם רגעים של ייחוד ואחיזה.⁹

ושוב, ערב

אדם יושב, והערב מגיע. השמש שוקעת, החושך מכסה את העולם.

בית המקדש נחרב, פחדיו קמים, קוצר ראותו אופף אותו.

אם יש לו בעולמו בית כנסת, יש לו מרחב ומקום ומוקד.

אם יש לו זיכרון יציאת מצרים, הוא לא לכוד בהווה, העבר והעתיד נפתחים בפניו.

אם יש לו מישהו להושיט לו יד, הוא כבר לא לבד.

⁸ שם.

⁹ זיקת קריאת שמע וקרבן התמיד קובעת ברכה לעצמה ואין כאן מקומה. ובכל זאת, בקצרה - תמיד של בין הערביים חותם את עבודת המקדש. הוא משאיר 'אש תמיד' היוקדת על המזבח כל הלילה. אש התמיד שומרת על רציפות הנוכחות האלוקית, מאירה ומחממת את הלילה, ומונעת את הקיטוע, החושך והניכור של החושך.

אם יש לו עולם, שנה ונפש, ובוודאי אם יש לו אלוהים, הוא יכול לשים את הראש ולהירדם. ולחלום חלומות פז.